

AZ ÁGIS TRAGÉDIÁJA A MAI IRODALOMÉRTÉS HORIZONTJÁBAN

Ha elfogadjuk azt a kortárs irodalomelméleti diskurzusban meghatározó gondolatot, hogy a hatástörténetében folyamatosan átalakuló irodalmi mű értéke temporálisan változhat, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy minden — különböző értelmezői közösségekben különböző határokkal kijelölt, megteremtett — korszak újraérti hagyományát, új kánont, jobb esetben kánonokat teremt. Ennek során csak azok a művek maradnak értékesek, fontosak, amelyek a mindig aktuális ma horizontjából megszülető kérdésekre tudnak érvényes válaszokat adni, míg azok, amelyek távoli, történeti korok kérdéseire képesek csak válaszolni, vagy periférikusakká válnak, vagy időlegesen vagy teljesen kihullanak a kulturális emlékezetből.

Így áll a helyzet a 18. század végének magyar irodalma eddig kanonikus műveivel is. A ma számára ezek a művek akkor látszanak értékesnek, ha az olvasás tapasztalatában megkonstruálódó retorizáltságukkal megmutatják azt, hogy nem csak saját koruk számára képesek válaszokat adni, avagy csupán ismétlői, epigonjai koruk műveinek, hanem olyan vonásokkal is bírnak, amik határozottabban megelőlegezik a mai horizontot, s ezzel lehetőséget adnak arra, hogy az idegenség tapasztalata mellett a rokonság erősebb gondolata is jelentkezze az olvasásban. Ilyen, a ma számára is fontos műnek látom Bessenyei György *Ágis tragédiáját*.

Az imént a retorizáltság szót használtam, amely kifejezés a különféle irodalomértelmező közösségek számára nagyon különböző jelentésekkel bír. Ezért a továbbiakban egy rövid magyarázatot kell adnom arról, hogy a dolgozatban milyen értelemben alkalmazom e fogalmat. Az ismertetés egyben egy rövid és vázlatos olvasáselméleti gondolatmenetként is olvasható, amellyel természetesen nem egy új befogadási teória megalkotása volt a célom, inkább csak egy munkafogalom itt használt jelentésének meghatározása.¹

Az első olvasás során a befogadó a saját nyelvi világában megjelenő idegent, a szöveget olvasva, a vizualításban megjelenő látványt felbontva, hangot adva annak, mindig már hagyományai által meghatározottan értelmet és ezzel együtt azonnal funkciót ad a leválasz-

¹ A retorizáltság itt alkalmazott jelentésének kifejtését Szirák Péter javasolta. Ezt a főszöveg a következőkben olvasható részében elvégeztem, de nem azért, mert azt gondolnám, hogy a gondos és türelmes olvasóban, aki valóban figyelmesen végigköveti a szöveget, ne fogalmazódhatna meg a szó itt használt értelme, hanem a főszövegben említett érven túl azért, mert további munkáimban is így szeretném használni a kifejezést, s akkor már csak ide kell utalnom.

tott elemeknek. E tevékenység minden első olvasásban változó mértékben tartalmazza az erre való tudatos és öntudatlan reflexiót. Már az első olvasásban a befogadó az interpretált összetevőket hozzárendeli egy az első értelmezett elemtől létező, folyamatosan változó képzethez, amelyet a legpontosabb „szöveg”-nek nevezni. E szöveg „létrehozóját” (akit az olvasás folyamatában tulajdonképpen mi konstruálhatunk meg, s hozzárendelhetjük a nyelvi eljárásokat) antropomorfizáló metaforával szerzői énnak nevezem. Az erősebben reflektált, az elsőt követő olvasások során – amelyekben a szöveg szükségképpen már alaposabban és *másként is* jelenik meg, mint az első, még kevésbé reflektált olvasásban (amely ettől még természetesen ugyanúgy interpretáció, miként a többi) – a befogadó a nyelvi eljárásokat pontosabban és gyakran másként is megnevezi: ezek révén újra megkonstruálhatja a szerzői ént. Úgy gondolom, hogy általában csak a szövegértés harmadik fázisában jutunk el odáig, hogy egy viszonylag kerek konstrukciót vagyunk képesek felállítani, figyelvén persze a nyelvi eljárások akár már az első olvasásban megtapasztható többértelműségére is. Ezután következhet egy vagy több, teljesebb történeti olvasás, amelyben például a korabeli horizont előfeltevéseit, és azokból a mű akkor nem is létező, de lehetséges olvasásait is megkonstruálhatjuk az elvárás horizontok megteremtésével (amelyhez természetesen a mű egykorú befogadásai adják a legtöbb segítséget). Még izgalmasabb, tágabb és saját értelmezői kereteinkre is rámutató olvasásunk, ha a mű keletkezése és a jelenkori befogadás közötti, történetileg relevánsnak látszó horizontok irodalmi és egyéb, de minden esetben nyelvi elvárásairól és az azok révén megkonstruált értelmezésekről is beszélünk, amelyek által hatástörténetileg közvetített a mű.² *E reflektált értelmezésekben az olvasó által megnevezett és funkciót kapott nyelvi eljárások együttese jelenti a szöveg retorizáltságát.*

E rövid kitérő után lépünk vissza az *Ágis tragédiájához*: a mű eddigi értelmezéstörténetében jól elkülöníthető szakaszokat lehet észrevenni. A 19. század végének–20. század

² Eme gondolat sor bizonyára sokakban felidézte Jauss olvasáselméletét, például híres *Spleen II*-elemzését. Magam is úgy gondolom, hogy sok ponton találkozik a két okfejtés, azonban nagyon eklatáns különbségek is adódnak, amelyekre röviden ki kell térjek. Jauss elemzésében az első olvasás, az érzékelő egy sokkal reflektáltabb működésként jelenik meg, mint ahogy magam ezt bármikor és bárkinél tapasztaltam. Ekkor még az öntudatlanság, a kaotikusság, a funkciós elemek megnevezésének elmaradása szerintem jóval erősebb az olvasóban, legyen az akár nagyon komoly tudományos kompetenciával bíró is. Ezért a német recepcióesztéta első olvasását mint gyakorlatot jómagam inkább a befogadás második fázisának látom, míg Jauss másodikját, amely az értelmező elrendezés retrospektivitása által valósul meg (természetesen nem nélkülözve az újabb érzékelő olvasást és a történeti vonatkozásokat sem), harmadiknak. Így értelemszerű, hogy a jaussi történeti-horizontváltó olvasás a negyedikké vagy még későbbivé lesz ebben a gondolatmenetben. Szintúgy nagy a különbség abban is, hogy Jauss ezeket a csak az ismertetés kedvéért ilyen mereven szétválasztott hermeneutikai aktusokat elsősorban a lírai művekre látja alkalmazhatóknak, illetve abban is, hogy egyáltalán nem beszél szerzői énről, s nem tér ki arra a bármiféle képzetre, amelyet az olvasás elején létrehozunk, s amelyre a befogadás dialógusában ugyan folyamatosan változtatva, de vonatkoztatjuk a nyelvi eljárásokat. (A vers-értelmezést lásd: Hans-Robert JAUSS, *A költői szöveg az olvasás horizontváltásában* = H.-R. J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, ford. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Bp., Osiris, 1997, 320–372. Itt jegyezném meg azt is, hogy az elemzésben szereplő Baudelaire-vers magyar fordítása a szövegből kimaradt, így a franciául olvasni tudó képes csak követni a tanulmány gondolatmenetét. Ez még akkor is probléma, ha természetesen elfogadom azt a hermeneutikai premisszát, hogy a különböző nyelvekről való fordítás voltaképpen lehetetlen).

elejének tudósai³ elsősorban filológiai kérdések szemszögéből vizsgálták az *Ágist*, arra figyelve, hogy milyen művek ihlették a szerzőt. Munkáik háttérben természetesen pozitívista előfeltevések húzódtak. A tanulmányok koruk európai tudományosságát tekintve is magas színvonalúak voltak, a ma kutatója számára is példaadó, rendkívüli alapos-sággal kerültek gyanúba a hagyomány legkülönbözőbb munkái. A filológiai kérdések elsődlegessége után a politikai problematika került előtérbe, amelynek vizsgálatát a marxista irodalomtörténet egyedurialma még inkább felerősítette. A marxizáló Házy Alberttől Elek Oszkár-
 3 E tanulmányok részletes, ismertető felsorolását lásd: BESSENYEI György *Összes művei: Színművek*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., 1990, 46–51. A főszövegbéli rövid jellemzés teljesen megegyezik az ő vizsgálatának eredményeivel, ez indokolja a részletezéstől való eltekintésemet.

án át egészen Szauder József-ig az *Ágis* politikuma volt az elsődlegesen fontos, minden más csak ezután következhetett. Ezt a szemszöveget tágitotta ki BÍRÓ Ferenc 1976-ban és 1990-ben, amikor monográfiájában,⁴ majd a kritikai kiadás vonatkozó fejezetében a filozófiai kérdéseket is ugyanekkora figyelemmel vizsgálta meg. Értelmezését *A felvilágosodás korának magyar irodalma* című 1994-es könyvében ki is bővítette, de talán nem túlzás azt állítani, hogy alaptézisei nem változtak meg jelentősen.

E tanulmány gondolatmenete elsősorban BÍRÓ Ferenc munkáinak nyomán halad, első-sorban azok állításait próbálja újragondolni a szöveg retorizáltságából kiindulva.

A mű nyelvi összetettségének vizsgálatával elsősorban, mint korábban említettem, az a célom, hogy megmutassam a tragédia jelentőségét a sok tekintetben nem egységes, de néhány, később jellemzendő vonásban egységesülni látszó kortárs irodalmi horizont számára. Emellett úgy látom, hogy a vizsgálat talán megalapozott javaslatokat adhat a magyar irodalom történetében alighanem legstabilabb korszakhatár (1772), a legfrissebb szakirodalomban szerencsére ismét megélné-
 4 BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és iróbarátai*, Bp., Akadémiai, 1976. Az *Ágis* tragédiájára vonatkozó elemzést lásd 110–131.

ző újragondolásához is,⁵ nemcsak a meg-mutatott elemző-módszerrel, de az abból következő első konkrétabb eredménnyel: a Bessenyei filozófiai fejlődéséről felállított, ma kanonikus kép árnyalásával, talán kimozdításával is.

A mű politikumát, mint említettem, az eddigi értelmezők alaposan vizsgálták. Nagyon gyakori közös vélemény, hogy *Ágis* és társai a földi hatalom, a demokratikus vagy de-mokratikusabb királyság (valamiféle „alkotmányos monarchia”) eljöveteleért harcoltak, míg Leónidas az égi királyság, azaz a teokratikus monarchia embere. A két főszereplő konfliktusában tehát két államfelfogás is ütközik: a legitim hatalmat az emberek véle-ményére, illetve a metafizikus létezőkre alapító. Ez a feszültség a felvilágosodás korának művelt embere előtt ismert, így a tanulmányszerzők határozottan állítják, hogy a kortár-sak Bessenyei előszavát is követve, minden nehézség nélkül, egy korszerűsítő olvasással a demokratikus és a feudális viszályaként is olvasták a művet. Így eme értelmezési ha-gyomány szerint a Mária Terézia számára szóló üzenete a műnek az, hogy célszerű lenne tudomásul vennie az idők szavát, s áttérnie egy demokratikusabb rendszerre. Az új

³ E tanulmányok részletes, ismertető felsorolását lásd: BESSENYEI György *Összes művei: Színművek*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., 1990, 46–51. A főszövegbéli rövid jellemzés teljesen megegyezik az ő vizsgálatának eredményeivel, ez indokolja a részletezéstől való eltekintésemet.

⁴ BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és iróbarátai*, Bp., Akadémiai, 1976. Az *Ágis* tragédiájára vonatkozó elemzést lásd 110–131.

⁵ A korszakhatár kérdésének megvizsgálására az *Ágis* kapcsán Dávidházi Péter hívta fel a figyelmemet. Ezúton is köszönöm.

struktúrában erősebben kellene figyelembe vennie udvari környezetének felvilágosultabb csoportját. Ezt a hagyományt módosítja Bíró Ferenc 1976-os könyve, ahol a szereplők összeütközésében voltaképpen Mária Terézia uralkodási elveinek képviselőiként láttatja a fiatalokat, míg Leónidas a feudális királyság embere: „...a lázongók a fiatal szerző korának monarchista programját képviselik – egy fiktív »reakciós« uralkodó ellen szónokolva fejezik ki egyetértésüket az adott, konkrét monarchia iránt”.⁶

Szintúgy közös vonása az eddigi értelmezéseknek, hogy a kritikus üzenetet csak Mária Teréziára vonatkozóan fogják fel, azaz, a darab szerint: a helyes út követésével a királynő elkerülheti a jogos felbuzdulást. Ágisék tettét, a lázadást tehát igaznak, a mű értékvilágában helyesnek látják – Ágist nem éri kritika sem. Ez az első pont, ahol értelmezésem eltér az eddiektől. A tragédia kezdetén ugyanis egy beszélgetés olvasható, amit Ágis Ágézilaussal, a cselszövővel, a darab Jagójával folytat. Ebből megtudjuk azt, hogy az „Isteni tanács” bevezette „Likurgus” törvényét, azaz elrendelte a földek újraosztását, és *elfogadott egy másik törvényt*, az adósságok eltörlését is.⁷ Hogy ez az isteni tanács kifejezés nem a király lelkére vagy a tényleges istenek tanácsára vonatkozik, kiderül a második jelenetből, amikor Leónidas, az uralkodó elmondja, hogy a vitézek tanácsában döntöttek így. A konfliktus kiobbantója Ágis lesz, aki nem hisz abban, hogy a király a később sorra kerülő, törvényesítést elfogadó, beiktató ülésen egyet fog érteni, színlelőnek látja urát. Úgy véli, hogy Leónidas örökös hatalomra törekedik, s ezért meg akarja vesztegetni a tanácsosokat. Rá akarja őket venni arra, hogy a törvényesítéskor ne fogadják el a korábbi döntést. E gondolatának engedve hajlik Ágézilaus szavára, s együtt mennek el Spárta népét felbujtani a király megijesztésére (ekkor még nincs szó megöléséről vagy lemondatásáról).

Mind a megírás kora, mind a ma olvasó számára erősebben elfogadható az, hogy a következő jelenet időben ezután következik, hiszen egy, a drámai művekben hagyományos technikával, a távoli zörej kimondásával él a szerzői utasítás: Ágézilaus az első jelenet végén zörejt hall és inti Ágist, hogy menjenek el, mert valószínűleg Leónidas jön. Leónidas valóban meg is jön az egyik vitézzel, Ámfaressel, s kiderül, hogy a király komolyan elfogadja a tanács által hozott törvényeket („A leg-felsőbb tanács már el-végeztetett, / Spárta, törvényibe vissza-helyeztetett”⁸), azaz Ágisnak nincs igaza, hiszen

⁶ BÍRÓ 1976, i. m., 114. Itt utalnék arra, hogy Bíró szerint a fiatalokat végig a Mária Terézia-féle abszolút monarchia elgondolása vezeti. Ezzel nem értek egyet. Indulatos elragadtatásában például Ágiaris a második felvonás hatodik jelenetében a következőket mondja: „Nagy Király, a’ trónus népeken támadott, / Melly maga le-omlik, ha töve el-bomlott” (*Ágis tragédiája* [a továbbiakban: ÁT] 317). Ez a mondat inkább már a rousseau-i gondolathoz áll közel, amely szerint az emberek döntik el közösségük törvényeit, ők kötik például vezetőikkel a „társadalmi szerződést”, s ők is bonthatják fel. A metafizikus létezőkre alapozó uralkodó és a néptől származó hatalomra apelláló fiatalok ellentétét NAGY Imre is felállítja 2001-ben, az e kézirat elfogadása után megjelent könyvében (*Ágiaris lámpása* = N. I., *Ágistól Bánkig*, Pécs, Pro Pannonia, 2001, 16).

⁷ A két törvény gondolata az eddigi értelmezésekben még nem szerepelt, annak ellenére sem, hogy a mű egyik feltehető forrásánál, Plutarkhosznál is az adósságok eltörléséről, illetve a földosztásról (utóbbi a valódi lükurgoszi törvényt jelenti) esik szó (lásd PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, ford. MÁTHÉ Elek, Bp., Magyar Helikon, 1978, II, 593).

⁸ ÁT 301.

rossz gyanújának engedve olyat feltételezett királyáról, amit az *ekkor még* nem gondolt. Ennek megfelelően a tragédia retorizáltsága nemcsak azt mutatja meg, hogy a jó királynak mit kell tennie, hanem azt is, hogy a jó alattvalónak mire kell figyelnie. Ágis a darab később jellemzendő – természetesen az olvasásban megképzett – értékvilága szempontjából hibát követ el, hiszen ahelyett, hogy tisztázná királyával a félreértést, azaz hallgatna az istenek által beléhelyezett természetére, lázad uralkodója ellen.

Innen léphetünk tovább az eddigi értelmezések másik problematikus pontjához: a törvények kérdésköréhez. Ehhez a további cselekmény – természetesen tudván azt, hogy egy ilyen szüzsé mindig már értelmezés – ismertetésével jutok el.

Leónidas első fellépésekor szintén hibázik, s tévedése hasonló Ágiséhez. Leónidas ugyanis elhiszi Ámfares gyanúját, hogy Ágisék fellázítják a népet, s puccsal át akarják venni a hatalmat. Az olvasó azonban tudja, hogy az egyébként enyhébb céllal megszülető szervezkedésről nem tudhat Ámfares, hiszen annak gondolata csak az imént fogalmazódott meg Ágisékban. Ettől fogva a *félreértések tragédiája* indul el a történetben: Ágis Leónidást hiszi ellenségnek, Leónidas Ágist.

A gyanú egyre erősebb lesz Ágisban, s ennek megfelelően egyre vérszomjasabb lesz: Kleombroteshoz, a király vejéhez már a felvonás harmadik jelenetében azzal a kéréssel megy el, hogy Leónidas helyett vállalja el a vezerséget, fogadja el a közösség királyi címét („Te adhatsz *Spártának* józan törvényeket. / A’ trónus, olyané legyen, ki érdemes, / ’S születéssel, szívvel, valójába nemes”⁹). Kleombrotés ekkor még józanul, a teremtett emberi természetre hivatkozva elutasítja az azonnali döntést, s a nőkkel való tanácskozássra bízta magát. A saját nejevel találkozva azonban már ő sem lesz megfontolt, s feleségének, Télónisnak felveti azt, hogy Leónidas megölése is elképzelhető a számára („hogy vesztével, kínod, férjed miatt ne leld”¹⁰), s nem figyel neje szavaira sem, amelyek – a jelenet elején elmondott szavaiból nyilvánvalóan¹¹ – az uralkodó elleni fegyveres lázadás bűnös voltára figyelmeztetnék, ha el tudná őket mondani. Hogy Télónis ekkor biztosan erre gondol, az a következő jelenetből is kiderül, hiszen ott Ágis nejeének, Ágiarisnak ezt fejt ki („Tsak sínlünk, mert a’ jól-tévő természettel, / Nem tanátskozhatik erőtelenségek, / Az Egekig vitték tsufos büszkeségek”¹²). Még érdekesebb Ágis reakciója, aki meg sem keresi nejét, hiszen Ágiaris Télónistól értesül a történetekről, s fejt ki majd, hogy Ágisék az isteni törvények ellen lázadtak fel, a „büszke böltességek”-re hallgatva.

Ettől fogva Kleombrotés és Ágis agresszív harcosokká lesznek, nem hallgatván környezetük asszonyainak intéseire. Hangjuk csak a második felvonás végén csendesedik le,

⁹ ÁT 307.

¹⁰ ÁT 310. Természetesen itt a „vesztével” kifejezés hipertrófiaként is érthető, s gondolható az, hogy itt még mindig csak a lemondásra gondol a beszélő. Ez abból a szempontból viszont mindegy, hogy eme indulatos mondatából és a neje intésének figyelmen kívül hagyásából kiderül, hogy ekkor már nem hallgat pusztán a józan észére, haragja erősebb annál.

¹¹ „Az udvar körül már sokan tévelyegnek; / Leónidásra fel – kardal integetnek, / A’ kit már tzéljába tévelyegni láttam, / Vigasztaltam-vólna, de miként nem tudtam. / Az alatt a’ láрма, magát kettőztette, / ’S népünk dühösségét mindig gerjesztette: / Most is nevededik e’ kínos párt-ütés. / Nintsen a’ nép ellen, semmi erős intés – / Sijes, fus Atyámhoz; szabadítsad él’tét, / Tsak Ámfaressel van, menj ne enged vesztét.” ÁT 309.

¹² ÁT 313.

amikor a vitéztársak kérésére elfogadják, hogy tárgyalják meg Leónidással a haza további sorsát. Ekkor a darab egy békés utolsó jelenettel véget is érhetne, hiszen a megbeszélésen minden tisztázható volna. Van azonban a történetben egy másik probléma, amely mintegy nem engedi a szöveget lezárulni, s ez a két törvény kérdésköre.

Bíró Ferenc említett mindhárom értelmezésében is kiemeli, hogy a darab itt egy erőltetett jelenettel folytatódik, hiszen Leónidas a tanácskozás végeztével magához inti Ágézilaust, aminek igazából semmi motiváltsága nincsen, hacsak az nem, hogy Leónidas ki akarja végeztetni Ágisékat, s ehhez akar tervet kidolgozni. Ehhez azonban Ágézilaus Bíró szerint nem indokolt partner. E jelenet így az értelmező számára egy erőltetett törekvésnek látszik: Bessenyeinek még sok mondandója lehetett, s ezért folytatnia kellett a történetet.

Azt gondolom, hogy a darab világában a szöveg retorizáltságára figyelve található olyan magyarázatot, amely érthetőbbé teszi a folytatást. Ehhez vissza kell lépünk a mű elejére. A második jelenetben ugyanis Leónidas és Ámfares nemcsak abban egyezik meg, hogy Ágisék lázadást szítanak, ami ellen fel kell lépni, hanem abban is, hogy Lükurgosz törvénye helyett *csak a másik* törvényt, az adóeltörlést kell törvényesíteni, hiszen a régi törvények új időben már meghaladottak. „Megromlott Likurgus, Kemény törvényével, / El-múlt rendelése már tsalárd fényével” – mondja Ámfares.¹³

Leónidas ettől fogva a tanácsülésig szilárdan ezt az álláspontot követi. Erre a más vélemény tartalmazó jelenetek hiánya mellett az is bizonyosság lehet, hogy Demókares ketős javaslatát – az adósságok eltörléséről és Lükurgosz törvényei visszaállításának feleslegességéről – is gyorsan elfogadja a második felvonás első jelenetében. Mindezt feltételezhető, hogy színlel, amikor az említett megbeszélésen, a harmadik felvonás elején elfogadja mindkét törvény beiktatását.¹⁴ Ő valóban csak az egyiket akarja, s Ágisékat le szeretné higgasztani. Azt azonban nyilvánvalóan tudja, hogy idővel szemfényvesztése kiderül, s ez Ágiséknak nem fog tetszeni, ezért szüksége van egy olyan társra, akiben megbízhat, akivel Ágisék ellen szervezkedhet. E személy két okból is lehet Ágézilaus: egyrészt azért, mert neki rengeteg adóssága van (miként az az olvasó számára a második felvonás második jelenetéből már tudott), s így az adósságlevelek elégetését feltétlenül pártolja, viszont Lükurgosz törvényeinek visszaállítását nem biztos, hogy szorgalmazza, hiszen azzal földet ugyan kapna, de számára nem tudható, hogy kiváltságos maradhatna-e királya előtt. Ágézilaus király általi kiválasztásának másik oka az lehet, hogy a döntő megbeszélésen egyedül ő állt ki határozottan Leónidas mellett, míg a többiek hallgattak.¹⁵ Az uralkodó, miután egy apró próbával meggyőződött új védelem hűségéről, bol-

¹³ ÁT 303–304.

¹⁴ Számomra itt az az értelmezés is elfogadható, hogy Leónidas a darab során először ideiglenesen megváltozik, s a IV. felvonás hatodik jelenéséig – ahonnan ismét egyértelmű a viselkedése – őszintén támogatja mindkét törvény beiktatását. Ekkor az Ágézilausra való hallgatás úgy magyarázható, hogy Ágisékban továbbra sem bízva szüksége volt egy erős támogatóra velük szemben. Ezt azért is találta meg a király Ágézilausban, mert ő volt az egyetlen, aki az uralkodó előtt annak védelmére kelt.

¹⁵ NAGY Imre idézett könyvében szintén nem tekinti dramaturgiailag hibásnak ezt a jelenetet. Ő a hercegekkel való végső leszámolás tervét látja Ágézilaus kiválasztásában (*i. m.*, 24–25).

dogan választja Ágézilaust, aki a királynak kedvezően Ágisék duzzogásáról beszél, s így gondolatai találkoznak a király félelmeivel.¹⁶ Ennek hatására dönt Leónidas: vagy meg kell próbálnia Ágisék bocsánatkérését elnyerni, s ezzel a teljes szimpátiát biztosítani, vagy ha erre nem hajlanak, el kell őket veszejteni (ezt a jelenetet hallgatja ki a két feleség). Leónidas számára ekkor még nem látszik szimpatikusabbnak a halálbüntetés, miként később sem, amikor a két nejjel tárgyal. Ekkor is csak annyit mond ki, hogy a két összeesküvő közül mindkettőre haragszik, azaz ezzel is mintha hatni kívánna az asszonyokra, hogy vegyék rá férjüket a bocsánatkérésre.

Mielőtt a két törvény további kérdéseiben továbbhaladnék, itt látszik érdemesnek kitérni arra a második dramaturgiai problémára, amelyet Bíró említett munkáiban hangsúlyoz. Az értelmező szerint abban a jelenetben (a III/6-ban), amely egyben a gyilkossági kísérletet is tartalmazza, Leónidas elhívja a hölgyeket egy beszélgetésre („Hagyjuk-el ez helyet: és fohászzkodással / Értekezzünk együtt történeteinkről; / Beszéljünk tanátssal, nagy Isteneinkről”¹⁷), ahol nyilvánvalóan el kellett hangoznia annak a kérdésnek, hogy miért akarták őt megölni. Ha ez elhangzott, akkor a tanulmányíró szerint logikus, hogy Leónidas cáfolta a hölgyek korábbi „félrehallását”, hiszen ő nem feltétlenül akarta elveszejteni a hősöket. Mindezért Bíró szerint dramaturgiai zökkenő az, hogy a negyedik felvonás harmadik jelenetében Ágiaris azzal rohan Ágisékhoz, hogy Leónidas meg akarja őket ölni. Az irodalomtörténész ebben is a továbbírás kényszerét látja. Úgy gondolom, hogy a felvetett hiba itt is „javítható”, található egy *lehetséges* magyarázat, hiszen Ágiaris azzal szalad szeretteihez, hogy a „tanátssal” döntött,¹⁸ azaz vagy a beszélgetésen maga Leónidas, vagy a király és Ágézilaus mint a tanácskozás résztvevői a leányok jelenlétében eldöntötték a halálbüntetést, akár okulván abból is, amit Télónis uralkodója ellen el akart követni. Ez kegyetlen, de logikus lépés Leónidas részéről, hiszen a csonka megoldást, a két törvény közül az egyik beiktatásának tartós elfogadását így oldhatta meg a legbiztosabban.

Innen lehet visszalépni a két törvény kérdéséhez. Ha elfogadjuk, hogy Leónidas a harmadik felvonás után már döntött a két hős haláláról, úgy a negyedik felvonás ötödik jelenetét úgy is lehet értelmezni, hogy a taktikus király kegyetlen játékot űz két alattvalójával: ki akarja harcolni bocsánatkérésüket, hogy ezzel a törvény szerint elítélhesse őket királyellenes tetteikért. Amennyiben ez nem válna be, úgy viszont egyenesen halálra ítélné őket. A jelenet azonban megakad, ugyanis a nép közeledik és követeli Lükurgosz törvényét. A király ekkor ideiglenesen elfogadja Ágisék segítségét a plebs csillapítására, de nem másítja meg eredeti szándékát, csak az adósságlevelek elégetését tartja lehetségesnek. Ágisék elküldésével így a király újabb gonoszságot követ el, hiszen olyat ígért meg velük a nép előtt, amelyet nem kíván betartani.

¹⁶ Itt utalnék arra, hogy Bíró Ferenc 1976-os könyve szerint a kibékülés után leginkább azért mozdítja tovább Bessenyei a cselekményt, mert ki akarja hangsúlyozni, hogy az udvari intrikák, gyanakvások, félreértések, hazugságok, az „ál-orták” barokk udvari világa milyen szükségszerű félreértéseket rejt (*i. m.*, 115–116). A félreértések és a gyanakvások véleményem szerint kezdettől fogva nagyon jelentős szerepet kapnak (lásd az I/1-ről írottakat!), azaz még hangsúlyosabb elemnek látom azokat, mint Bíró Ferenc.

¹⁷ ÁT 353.

¹⁸ „A’ Király tanátssa már el-végeztetett / Mellybe, mindeniknek él’te el-vétetett.” ÁT 359.

Az, hogy nem akar teljes reformot, az ötödik felvonás első jelenetéből kiderül: Leónidas örömmel nyugtázza, hogy hű emberei az adósságlevelekről szóló törvényt kihirdették, s ezzel a népet meg tudták nyugtatni, s ezután úgy gondolja, hogy további törvényeket nem kell hoznia, azaz nem kell Lükurgosz törvényét sem bevezetnie, sőt: nem kell további konfliktusoktól sem tartania. „Állando ereje leszen hatalmamnak”¹⁹ – mondja. Itt óvatosan felvethető az is, hogy talán abban is bízunk, amiben korábban nem hitt. Reméli, hogy Ágisék látják a nép visszahúzódását, a tömegtámogatás elvesztését, így nem fognak lázadni ellene. Ágézilaus azonban továbblendíti a történetet, s figyelmezteti királyát, hogy Ágisék ezt nem fogják elfogadni, őket el kell ítéltetni, vagy bocsánatkérésüket ki kell eszközölni. Ebben a gondolatban Demókares is osztozik, hiszen hangsúlyozza, hogy ha a király nem akar földosztást, próbára kell tennie Ágisékat. Felvetődhet a kérdés: Ágézilaus miért javasolja a próbát, miért nem foglal állást a büntetés mellett? Erre egy lehetséges válasz képmutatóságában található, hiszen Leónidas ekkor békét akar, míg ő nem kíván határozottan királya ellen beszélni.

A két bizalmas tanácsadó hatására Leónidas Ágisékért küld, akik nem alkudnak meg, vállalják a halált. Így győzedelmeskedik Leónidas, a darab idején nem kell bevezetnie mindkét törvényt.

A két törvény problémakörének vizsgálata során megfogalmazódhat bennünk egy újabb „üzenet”, amellyel bővíthető a politikai horizont. Ez önmagában nem újdonság, hiszen 1976-ban már Bíró Ferenc is megfogalmazta, így a magam értelmezői nyelvembe áthangszerelve „megismétlem” gondolatát: e problémakörrel mintha Bessenyei – akit én Bírótól eltérően más szerzőfogalommal fogok fel²⁰ – azt is „üzenni akarná” uralkodójának, hogy ne akarjon képmutatóan uralkodni: a politika terén a hazugság, az erkölcsatlenség hosszú távon úgyis kiderül. Szintúgy „üzenet” e problémakör arról, hogy a paranoiás, illetve haszonleső tanácsadók rossz irányba vihetik a közösség ügyét.

Ez a gondolat azért is érdekes lehet, mert véleményem szerint a mai szélesebb, nemcsak szakmai befogadói horizont számára is fontos válaszként szolgálhat néhány jelenkori kérdésre, amelyek akkor, a megírás korának kevésbé demokratikus világának horizontjában szükségképpen másként vagy nem is jelentkeztek. A ma embere számára ugyanis például a demokratikus gondolkodás terjedése és ebből következően a szervilizmus csökkenése miatt is még tágabb kört érintő kérdés az, hogy ha úgy adja sorsa, bármiféle vezetőként kikkel veszi körül magát, s ezek közül kikre miben hallgat, illetve milyen erkölcsi elvekkel vezet. Szintúgy fontosabb probléma az is, hogy „beosztottként” keresi-e a megértést feletteseivel, avagy azok megértése nélkül alaptalanul feltételez róluk valótlanságokat.

¹⁹ ÁT 371.

²⁰ A szerzőt (az emberalakot) szintén az olvasásban teremjük meg: előzetes ismereteink által meghatározva az életrajzokat, a leveleket, kortársi véleményeket megismerve. Természetesen a megteremtett szerzőkép sem állandó: az olvasásokban megalkotott kép is szükségképpen változik, hiszen egyrészt a temporalitásban mi magunk is változunk, másrészt elvileg a szerzőről is mindig mást tudhatunk meg. Így a szerző maga is konstrukció, előfeltevéseink alapján teremjük meg. Olyan játékot is végezhetünk, hogy a szerzőt és a szerzői ént összekapcsoljuk, s ebben az esetben egyfajta életművizsgálatot végzünk. Elmondhatjuk például, hogy a megkonstruált Bessenyeit mint megteremtett szerzőt ebben az időszakban foglalkoztatta az uralkodás kérdésköre, s nagyon érdekes, hogy az e szerzői névvel rendelkező művekben is centrálisnak látszik e probléma.

A mű e kérdésekre adott „tartalmi válaszai” önmagukban azonban nem látszanak elégségesnek arra, hogy a darab a mai irodalmi közösség számára igazán érdekes és fontos legyen. Ezeket ugyanis megfogalmazhatja egy etikáról szóló zsebkönyv, avagy egy politikai szónoklat is. A választ *olyan retorizáltságnak* kell közvetítenie, amely a mai olvasók számára ismerősnek látszik: benne valamiképpen saját előképüket láthatják meg. Ez az előkép-jelleg véleményem szerint ugyan nem maradéktalanul, de jól megfigyelhető az *Ágis*ban — dolgozatom második részében ennek igazolására teszek kísérletet, amikor a dráma — természetesen az olvasásomban megképződő — értékvilágát próbálom leírni. Ezzel egyszersmind tovább szeretném értelmezni azokat a gondolatokat is, amelyeket Bíró Ferenc a filozófiai horizont kapcsán megfogalmazott.

Az *Ágis* tragédiájának világában, ahogyan azt Bíró Ferenc három írása is kiemeli, központi szerepet kap a természet kérdésköre: ez a szó folyamatosan visszatér a vitákban, a szövegben sokszor szerepel. A három értelmezés szerint a mű végül az isten és a természet spinozista azonossága mellett foglal állást. E ponton ismét eltér véleményem, ugyanis szerintem a dráma végül mellett „foglal állást”, hogy a természet az isten(ek) által az emberbe teremtetett hang, s funkciója az, hogy őt/ezt követve az ember elkerülheti vagy megoldhatja a konfliktusokat. E szerep *deklaratív* kifejtése Ágáris nagymonológjában történik az első felvonás utolsó, hetedik jelenetében. Itt Ágis neje hangsúlyozza azt, hogy a természetet az isten helyezte bele az emberbe („*Jupiter osztotta-ki törvényeket*”), azért, hogy nyugodt erejével megfontoltan éljen. Ágáris azonban azt is megállapítja, hogy az „emberi nem” (azaz minden individuum) nem képes arra, hogy ezt kövesse, helyette „vérezi természetét”. Ez a természetfelfogás egy olyan énfelfogást mutat, amelyben az ember rendelkezik a helyes létmód érzetével, de nem képes annak követésére, indulataira hallgatva, zavarában vagy csak a másik véleményének egyszerű hatására folyamatosan eltér annak igazságától. Maga a drámaszöveg értelmezésemben ugyanezt a tapasztalatot *mutatja* a félreértéseket tartalmazó első két jelenettel; azzal, hogy az uralkodó elleni lázadás elítélése megerősítettik a két hölgy által a darab ötödik jelenetében; s azzal is, hogy a szereplők értékrendje folyamatosan változik, sőt gyakran felcserélődik úgy, hogy néha még ugyanazokat a kifejezéseket is használják, mint korábbi beszélgetőtársaik. Ez rámutat arra a kortárs irodalomelméletben főként a narratológia hatására ma már axiomatikus gondolatra is, hogy az alak és a nézőpont nem feltétlenül azonosítható egymással.²¹

Ágis például a történet kezdetén nem hallgatván természetének szavára úgy feltételez rosszat királyáról, hogy meg sem győződik a gondolat igazáról. Ezután indulataira hallgatva, meg sem kérdezve társát, egyre inkább belelovallja magát a bosszúba, s Kleombrotésnak már a hatalomátvételt ajánlja, sőt a dráma menetében később több mondata értelmezhető gyilkosságra való felbujtásként is. A többi vitéz hatására a második felvonás végén eláll gyilkos szándékától, s annak őszinte formájában átveszi a képmutató Ágészilaus békepárti nézőpontját. A megbeszélés után újra biztos igazában, s úgy dönt, hogy kitart tette

²¹ Dolgozatom — bár drámai szöveget vizsgál — ezen a ponton találkozok MESTERHÁZI Balázs *A szétszúzás alakzatai két 19. századi szövegben* című kiváló tanulmányával, ahol nagy irodalomelméleti és filozófiai műveltséggel egy Kierkegaard- és egy Hoffmann-szöveget mutatja be ugyanezt a problémát (Literatúra, 1998, 241–263).

jogossága mellett, azonban Ágisztrat, az anya hatására ez a nézőpont nemsokára változik. Bár anyjának a negyedik felvonás első jelenetében még bizonygatta azt, hogy lázadása jogos, s akár a hősi halált is vállalja, hiszen tudja, hogy az istenek is egyetértének tetteivel, a következő jelenetben Kleombrotésnak már azt mondja, hogy az istenek megbosszulják helytelen cselekedetét. A halálos ítélet meghallásakor indulataira hallgatva újra perspektívát vált, ugyanis meg akarja ölni Ágézilaust, azonban a nők hatására lehiggad és tanácskozni kezd Kleombrotéssal. A beszélgetés során ijedtében egy teljesen új természetfilozófiát, egy már-már platóni Erős-teóriát fogalmaz meg, mondván, hogy a természet köti őt kedveséhez, így nem szabad meghalnia. Kleombrotés e beszélgetésben kitart a vitészség magasabbrendűsége mellett, mire érdekes módon Ágis a következő jelenetben Leónidással vitázva átveszi barátja nézőpontját és jogosnak mondja tettét. Leónidás immáron közvetlenül a két összeesküvőnek elmondott halálos ítélete után, az utolsó felvonás harmadik jelenetében Ágis lázadó emberré lesz, azaz kimondja, hogy ő akkor is a benne lévő természet szavát követi, ha az istenek elfordultak tőle. A szorosabban vett dráma utolsó két jelenetében is állandóak a perspektíva-váltások: a főszereplő előbb megőrzi lázadó énjét, azonban nemsokára megijed, s azt mondja, hogy az isteni rend ellen nem lett volna szabad lázadni. Azonban ezt is követi egy nézőpontváltás: arra gondol, hogy az istenek áldozatnak szemelték őt ki, majd később újra a kegyetlen istenekről beszél. E gyors váltássort zárja le a darabbal egy időben született *Ágiaris keserve*, ahol már a nyugodt, halálból szellemként visszatért Ágis kerül elő, aki tudja, hogy van isteni rend, az, amit ő tetteivel végül helyesen követett.

Ugyanez a folyamatos nézőpontváltás figyelhető meg Kleombrotés alakjában is. Első fellépéskor bölcs, higgadt, a fegyveres fellépés helyett az elkövetkező tettek lassú, megfontolt végiggondolását javasolja, ezért mondja azt is, hogy az asszonyokkal kell beszélni. Ennek ellenére a Télónissal való beszélgetés során már látszik, hogy indulataira hallgat, azaz ő sem képes követni az általa is hitt természetet. Megérlelődik benne az a gondolat, hogy akár gyilkossága is jogos lehetne, s ebből következően ezután, a második felvonás negyedik jelenetében már a teljesen harcias, pusztítást is vállaló, önbizalom-gazdag figura kerül elénk. Ez a hevesség fog enyhülni, józanodni a következő jelenésben, Ágis higgadásával párhuzamosan. A megbeszélésen ő sem kér bocsánatot, s ezután akkor találkozunk vele, amikor Ágis kétségeit, a bosszú gondolatát hallja barátjától. Ekkor ő biztatja Ágist az „Elíziummal” is kecsegtető hősies kitartásra, azaz tettük helyességéről és a jutalomról is meg van győződve. A halálos ítélet első meghallásakor nem ijed meg, sőt megismétli gondolatait az Elíziumról. Ezt képviseli a király előtt is. A nézőpontváltás azonban nála is bekövetkezik: akkor gyengül el, amikor közvetlenül meghallja a halálos ítéletet, s ekkor, az ötödik felvonás harmadik jelenetében barátja nézőpontját átveve azt mondja Ágisnak, hogy az istenek büntették őket. Erre Ágis azt válaszolja, hogy ne ijedjen meg, hiszen ők akkor is lázadhatnak, ha az istenek ellenük vannak. E gondolatok hatására Kleombrotés felveszi Ágis perspektíváját, s ebben ki is tart ítéletéig.²²

²² Bíró Ferenc 1976-os könyvében említ egy adalékot, amelyet e gondolatmenetem kiegészítéseként is fontosnak látok kiemelni: a negyedik játék második jelenetében Kleombrotés előbb az istenek beavatkozásának lehetőségéről, később pedig annak lehetetlenségéről beszél. Ezt Bíró úgy érti, hogy az „ifjú filozófus

A tanulmány keretei okán csak röviden utalnék arra, hogy Ágiaris nézőpontja is változik a mű során: kezdetben egy cselekvő létmódot vall magáénak, ideálja az az ember, aki jó tetteivel kivívja az istenek segítségét is. Gondviselés-hite Ágisztrat hatására a gyilkossági kísérlet előtt egy passzív, reménykedő (elsősorban az imában bízó) hitbe vált át, s ennek jegyében akadályozza meg a gyilkosságot. E nézőpont a szorosabban vett darab vége felé haladva egyre inkább egy haragvó, lázadó perspektívába lép át. A *Keservekben* folyamatos nézőpontváltások tanúi lehetünk. A hősnő például megfogalmazza a lélek magasabbrendűségét, majd annak kiszolgáltatottságát az Isten–természet azonossággal szemben (ez egyébként Bíró Ferenc számára a spinozizmus miatt egy nagyon hangsúlyos rész), azonban végül eljut ő is oda, ahová a mű végére Ágis is: mindketten rájönnek, hogy az istenek beleszólhatnak az emberi életbe, s így a feleség férje hatására egy cselekvő, gondviselés-hitű magatartást vállal fel, természetére hallgatva.

Ugyanígy jellemzőek a nézőpontváltások Télónisnál és Ágisztránál is. Egyedül Ágézilaus az, aki valójában nem vált perspektívát, ő folyamatos képmutatásával kihasználja azt, hogy az emberek nem uraik indulataiknak, s így a természetével ellentétben saját hasznát keresi és találja meg közöttük.

A nézőpontváltások gyakorisága ellenére azonban mégsem gondolom azt, hogy a darabból ne volna megkonstruálható egy olyan érték, amelyet az általunk megteremtett szerzői én elfogad. Bár a darab jeleneinek sora folyamatosan azt mutatja, hogy az indulatosságok és egyéb (később említendő) okok miatt az emberek nem képesek természetükre hallgatni, mégis gyakran kinyilvánítják, illetve megmutatja a retorizáltság, hogy ez volna a helyes. A darab végkicsengésében pedig igazolódik a természettel összhangban lévő megfontolt, cselekvő gondviselés-hit, hiszen mind Ágis, mind neje ezt választja, sőt Télónis is. Ennek alapján elmondható, hogy a darab retorizáltsága egy olyan emberképet mutat meg, amely szerint az ember nem tudja, de érzi azt, hogy az istenek által teremtett természetére — amely stabil érzelmeként jelen van mindenkor — kellene hallgatnia, de erre nem képes, mert vagy indulatai kimozdítják, vagy a megértés dialogikus-ságának következtében folytonosan kilép ebből a helyzetből, azaz megfelelkezik természetéről.

A folyamatosan változó én illetően felfogása sok tekintetben hasonló, sok tekintetben viszont eltér az egyre egységesedni látszó mai irodalmi horizont énfelfogásától. Abban mindenképpen nagy a hasonlóság, hogy a kortárs filozófiában és az irodalomelméletekben jellemzett és egyre inkább jelenlévőnek látszó posztmodern tudat²³ számára az én egy folyamatosan változó, átstrukturálódó létezőként működik, abban viszont nagy az eltérés, hogy a posztmodern tudat nem tételez az én számára egy olyan józan állapotot, amelytől az ugyan mindig eltér, de érzi, hogy az a helyes, az autentikus. A műben megképződő énfelfogás olvasási tapasztalatom szerint inkább az irodalmi modernség középső szakaszára jellemző (amely a magyar irodalomban a 30-as években jelenik meg, pl.

azonban nyilvánvalóan belezavarodott monológiába”. Én inkább úgy gondolom, hogy ez egy újabb szép példa a perspektíaváltások gyorsaságára, amit nem a filozófus, hanem a filozofáló szereplő zavara okoz.

²³ A posztmodern tudat fenti jellemzése főként BÓKAY Antal *Vázlat a posztmodernről* (= *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*, Bp., Osiris, 1997, 243–281) című tanulmánya alapján történik.

mutatis mutandis: Kosztolányi *Hajnali részegségének* zárlatában). Itt az én már nem hisz abban a kortárs filozófiai és antropológiai művekben modernként emlegetett racionalista szemléletre adott válaszként is érthető korai irodalmi modernista gondolatban, hogy autentikus létmódja a rideg ésszerűség kiiktatásával hosszan megtapasztalható, sőt esetleg változatlanul fenntartható, hanem csak abban hisz, hogy van ilyen létmód, s ezt időnként érezhetjük magunkban.²⁴ Az irodalmi késő modern ezzel már szakít: keserűen tapasztalja, hogy nincs mag, nincs autentikus lét, de ennek elveszését még siratja.²⁵

Mindebből következően megállapítható, hogy Bessenyei György műve mai horizontból nemcsak távoli idegenségként, de több szempontból is rendkívül izgalmas, előkép-szerű szövegnek látszik, amely saját korában teljesen újszerű személyiség-felfogást fogalmazott meg. Így mindenképpen olyan darabnak mutatkozik, amely az irodalmi kánonokban továbbra is fontos helyet foglalhat el, hiszen képes arra, hogy érvényes válaszokat adjon mai kérdéseinkre.

A dolgozat zárásaként röviden arról a két problémakörrel szólnék, amelyeket a tanulmány elején még felvettem. Egyrészt a periodizációról, másrészt – ezzel szoros összefüggésben – arról, hogy az általam felvázolt értékvilág és énelfogás miként árnyalhatja, esetleg módosíthatja a Bessenyei filozófiai fejlődéséről alkotott ma legerősebb konstrukciót.

Az 1772-es korszakhatár mint a felvilágosodás magyar irodalmának kezdőpontja egy olyan erős tézis, amely a mai irodalmi közvélekedésben általánosan ismert. Nem csoda ez, hiszen a legújabb szakirodalom (pl. Bíró Ferenc idézett monográfiája) ellenére is a tankönyvek nagy részben, a középiskolai tanárok pedig szinte általánosan ezt tanítják diákjaiknak, s az egyetemi vizsgarend is ezt követi.²⁶

A Kazinczytól és tanítványi körétől származó konstrukció – miként ez Mezei Márta dolgozatából is látszik – nem elsősorban a szövegek retorizáltságát figyelő törekvések által született meg, hanem sokkal inkább a művek filozofikumát, mint „nyelv nélküli” létezőket figyelembe véve. Ennek alapján úgy gondolom, hogy e periodizálás irodalomra

²⁴ A modernség kortárs antropológiai és filozófiai fogalmairól lásd BALOGH István, *Történeti antropológia és társadalomelmélet = Antropológia az ember után*, Jászöveg-könyvek, 1998, 134–158.

²⁵ Az *Ágis tragédiája* retorizáltságából megalkotható, műbéli énszemlélet beleilleszthető abba a drámatörténeti konstrukcióba is, amit KULCSÁR SZABÓ Ernő *A magyar irodalom története 1945–1991* címmel megjelent könyvének (Bp., Argumentum, 1994²) két fejezetében (IV/3, 130–141; VI/3, 197–206) létrehozott. Ennek alapján az *Ágis tragédiája* meglepően korszerűnek mutatkozik. Első olvasásra talán megdöbbenőnek hangzik, de talán az elemzésben sikerült megmutatnom, hogy a dráma, énelfogásában frissebbnek látszik például az autentikus létállapot elérhetőségének és megtarthatóságának lázában égő nagy 20. századi, moralizáló történeti drámáinknál, vagy akár Örkény *Tótékjánál* is. Természetesen nagyon fontos hangsúlyozni azt is, hogy a mű sok vonásában nagyon távoli a mai horizonttól, s ez az idegenség saját létkereteinkre mutat rá. Ilyen idegenség a nyelvújítás előtti nyelv nehézsége, távoliséga mellett például az is, hogy Ágézilaus alapvető belátását, amelyet szabadon idézve úgy foglalhatok össze, hogy minden ember önző, s csak a hatalmat akarja, a darab szereplői egyaránt néhány megvető mondattal elutasítják, míg nyilvánvaló, hogy Nietzsche vagy Foucault után egy 20. századi olvasó ezt a kérdést jóval összetettebbnek látja. . .

²⁶ A korszakhatár létrejöttéről, öröklődéséről és a időszak-konstrukciók háttéréről lásd MEZEI Márta tanulmányát, amely az előfeltevéseket vizsgáló törekvése és a megfogalmazott végcél miatt rendkívül termékeny volt e sorok írója számára: *Periodizáció és korszemlélet (1772 értékelésének története) = Irodalom és felvilágosodás*, Bp., Akadémiai, 1974, 143–175.

alkalmazott művelődéstörténeti és a hozzá kapcsolódó, leginkább tematikus stílusfogalmak kérdéseinek a kortárs irodalomelmélet és a nemzetközi irodalomtörténet legújabb belátásai mihamarabbi és az eddigieknél sokkal aktívabb átsajátításával erősebben fel kell vetődniük, azaz úgy látom, hogy az eddigieknél sokkal több olyan dolgozatra lenne szükség, amelyek a szövegek retorizáltságából kiindulva értékelnék újra a korszak irodalmát. Ezek a vizsgálódások párhuzamosan haladhatnak a ma felélénkülő romantika-kutatással, egymás szempontjaira való alapos figyelmezzéssel.²⁷

A retorizáltságból kiinduló vizsgálat, mint említettem, módosíthatja a filozófiai fejlődésrajzok legfrissebbjét is. Bessenyei filozófiai nézeteinek alakulásáról a ma legerősebbként elfogadott — például egyetemeken elsősorban tanított — teóriát Bíró Ferenc fogalmazta meg emlegetett három írásában.

A filozófiai szemlélet első állomásának meggyőző problematizálását Dávidházi Péter végezte el, amikor egy nyíregyházi konferencia-előadásában (amelynek szövege *Per passivam resistentiam* című 1998-as könyvében is megjelent) a Bessenyei fivérek és a vindicatio szerephagyományának kapcsolatát vizsgálva kimutatta azt, hogy Bessenyei Pope-fordításában az eddig gondolt deista órásmester helyett egy olyan isten képe jelenik meg, akit az ember eszével fel nem foghat, de a bennünk lévő kegyelemre támaszkodva mégis követhet. Talán nem túlzás azt állítani, hogy az *Ágis tragédiája* e gondolat továbbértésként is olvasható: itt is megfogalmazódik ugyanis az, hogy az emberbe az istenek egy olyan zsinórmértéket helyeztek, amelyet immáron eszével és szívével egyaránt követnie kellene, azonban itt már kissé szkeptikusabb a szerzői én, ugyanis nem hisz abban, hogy erre az ember igazán képes, még akkor sem, ha időnként vagy csak az élet mélypontján maguk az istenek (pontosabban hírnökeik) jönnek el jelenteni azok szándékát. Ebben az értelemben tehát elmondható: az *Ágis tragédiája* egy saját magának erősebben kiszolgáltató embert mutat meg, mint a Pope-fordítás, de mindkét mű szerzői énje hisz abban, hogy van rend, van isten, aki figyel ránk.²⁸

²⁷ Az idősebb és fiatalabb generáció írásaiban megélénkülő romantikakutatás cikkeinek hivatkozásától most a terjedelem hiányában eltekintek. A dolgozat írójának amúgy is szándéka egy részletes tanulmány készítése arról, hogy az ott felvetődő szempontok miképpen lehetnének alkalmazhatók még erősebben a felvilágosodás kutatóinak írásaiban is.

²⁸ A műben felvázolt istenfelfogás – miként arra Bényei Péter hívta fel a figyelmemet – több ponton is összevethető volna Hans-Robert Jauss *Iphigenia*-elemzésével (*A recepcióesztétikai megközelítés részlegessége: Racine és Goethe Iphigeniája = Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika, i. m., ford. KATONA Gergely, 85–135*). Most csak röviden utalnék arra, hogy valóban: az 1779-től készülő és 1786-ban végső formát öltött Goethe-mű és Bessenyei szövege is „rámutat” arra a szemléletváltásra, hogy az antikvitást e tekintetben teljesen követő, francia klasszicizmus idejében meglévő externális felfogás helyett a felvilágosodás kora az isten(világ)át az emberben immanenssé tette. Mindkét műben ez utóbbi a döntő szólam, ezt Jauss meggyőzően igazolja tanulmányában, s a magaméval remélem, én is azt tettem. Mindebből következően nagyon érdekes az is, hogy abban is közös a két mű, hogy az isteni hangra való hallgatás mindkettőben csak kevesek bölcs tevékenysége, de abban már eltér, hogy Bessenyei műve – pontosabban az erről létrehozott konstrukcióm – ezt a követést tartósan senki számára nem tudja elképzelni. Goethe *Iphigenia Taurisbanjának* főhőse viszont erre tartósan képes.